

Татяна ИЛИЕВА

**АДВЕРБИАЛИЗАЦИЯ НА ПРЕДЛОЖНИ СЪЧЕТАНИЯ В СТАРОСЛАВЯНСКИ ЕЗИК
НАРЕЧНИ И ПОЛУНАРЕЧНИ ИЗРАЗИ, ОБРАЗУВАНИ ПОСРЕДСТВОМ ПРЕДЛОГ *по***

**Adverbialization and Prepositionalisation
of Prepositional Phrases in Old Slavonic
Adverbial and Semi-Adverbial Phrases with *по* Preposition**

Abstract

The present paper is concerned with the adverbial and semi-adverbial phrases (with incomplete lexicalization), which are formed by prefixing a preposition to an autosemantic word in the Old Slavonic language. The empirical material is systematized on the basis of the prepositions involved in the word formation process, with regard to the adjuncts determined by the newly-formed adverbs and on the basis of the lexico-grammatical affiliation of the motivating word. The path of adverbialization is analyzed in each case and the systematic relations of the newly-formed adverbial units are also described.

Keywords: *Old Slavonic language, lexical and syntactic word formation, adverbialization*

Предлаганата статия е част от поредица публикации, в които на базата на екскерпиран от основните палеославистични лексикографски трудове¹ материал в диахронен аспект се разглежда лексико-синтактичното образуване на наречия чрез сливане в едно словесно цяло на устойчиви словосъчетания

¹ В изследването насочено основно към историческия развой на наречието в българския език, се привличат освен лексиката от КСП (по данни на СС и СтБР) още и тази на:

- стб. паметници, съхранени в по-късни преписи (по данни на МДРЯ, СДРЯ, LLPsl, СЯС);
- някои среднобългарски паметници (по данни на МДРЯ и LLPsl);
- някои цел. паметници (по данни на ЦслР)
- за сравнение свидетелства от РКБЕНО, днешните диалекти и съвременния български книжовен език.

Списъкът с примери от доказано стб. произведения, запазени по късни преписи, на места се допълва с такива от паметници със спорен в науката произход или дори от доказано принадлежащи към други редакции. Това изследователско решение е продиктувано от идеята, че в основата на книжовните наречия в *Slavia orthodoxa* през Средновековието лежи старобългарският език. Навсякъде обаче се указва източникът на всяка дума, което не позволява объркване.

Широката изворова база е умишлено търсена, тъй като извлеченият от текстове с различна жанрова и хронологична принадлежност материал позволява цялостна визия върху разглежданата категория лексикални единици с оглед на тяхната поява в разнообразни контексти, дава възможност да се обозрат парадигматичните им връзки, по-конкретно синонимията и антонимията като отношения в системата на изследвания словен регистър, да се уловят общезиковите словообразователни тенденции в синхрония и диахрония.

или съчетания на самостоятелна и служебна дума – предлог [ИЛИЕВА 2017, 2018]. Научният принос на разработката се състои в това, че в нея на базата на предходните изследвания по този въпрос² за пръв път в исторически план с оглед развоя на българския език процесът на адвербиализация е представен от гледна точка на неговите функционално-граматически механизми. Проследява се ходът на формиране на един от сегментите на стб. лексика – образуването на наречия на базата на други части на речта с евентуалния им последващ преход в категорията на служебните думи, определя се ролята на морфолого-синтактичния способ в продуцирането на *adverbia* и тяхното място в системата на частите на речта в аспекта на взаимоотношенията им с другите класове думи.

Изследването е структурирано на класификационен принцип, систематизиран на емпиричния материал според различни критерии – първо в обединения въз основа на участващия при словопроизводството предлог, в рамките на всяко отделно обединение – с оглед на обстоятелството, което означават новообразуваните наречия (за място, време, начин, количество, причина), и най-сетне – на базата на лексико-граматичната принадлежност на мотивиращата дума (съществително, прилагателно, числително, наречие, предлог). Диференциацията се опира на групово-типологичен анализ на конкретния материал. За всеки адвербиален израз се посочва пълнозначният компонент в състава му с неговото значение³, семантиката на лексикализираното съчетание и илюстративен пример за контекстуална употреба от привлечените в изследването лексикографски справочници с указване източника на ексцерпция. Привеждат

² В палеославистичната наука тази категория думи е била обект на изследване нееднократно. Преглед на словообразователните средства и принципи за създаването на наречия в историята на славянските езици, между които и българския, предоставят различните исторически граматика [Миклошич 1899, LESKIEN 1919, МИЛЕТИЧ 1946, МЕЙЕ 1951, ВАЙАН 1952, LUNT 1955, КУЗНЕЦОВ 1956, БУСЛАЕВ 1959, БОРКОВСКИЙ–КУЗНЕЦОВ 1963, МИРЧЕВ 1963, АПЗЕТМÜLLER 1978, ДОБРЕВ 1982, ИЛЧЕВ 1993а, б, СЛАВОВА 2017 и др.]. Поради неизбежните ограничения в обема на съответните ръководства обаче този активен, твърде сложен и многостранен процес не е обхванат от съставителите им в неговата действителна мащабност – обстоятелство, което неминуемо е рефлектирало върху качеството на отразяване на феномена адвербиализация в трудовете по историческа лексикография на славянските езици. Остаряла е вече и публикуваната през 1910 година монография на Ал. Дорич за употребата на стб. наречие [DORITSH 1910]. В по-ново време от различни гледни точки тази категория думи е разглеждана в отделни публикации на редица слависти-медиевисти [ВЕЛЧЕВА 1964, ЯН 1967, MOSZYŃSKI 1976, ЧУРМАЕВА 1980, ХАРАЛАМПИЕВ 1980]. Специално място темата заема в работите на В.С. Ефимова (ЕФИМОВА 1989а, б, в; 1991а, б; 2006). В своята кандидатска дисертация изследователката съставя изчерпателен списък на пълнозначните наречия в стсл. език, анализира връзките им с другите части на речта и въз основа на тези данни определя начините на речепроизводство при тази категория думи, както и основните словообразователни типове наречия, разглежда въпроси за тяхното функциониране в езика на стсл. ръкописи [ЕФИМОВА 1989б]. Въпреки систематичността и задълбочеността на изследването то обхваща материал от ограничен кръг паметници, принадлежащи към класическия стб. корпус – предимно сакрални текстове, еднородни по съдържание и жанрова характеристика, което неминуемо редуцира и фрагментира перспективата на филологическото изследване.

³ Целта на тази информация е разкриване на смисловите изменения, настъпващи в процеса на адвербиализация.

се и гръцките съответствия на разглежданите лексикални единици (когато откъсът е от преводен текст). Във всеки конкретен случай се анализира пътят на адвербиализацията, проследяват се системните връзки на новообразуваната наречна единица. На отделни места се засягат антонимията и синонимията за по-пълно изясняване на семантиката. Наблюденията върху лексикализираните предложни изрази в исторически план се паралелизират с изследването на Ст. Георгиев върху наречната система в съвременния български книжовен език [ГЕОРГИЕВ 1976: 433–516].

На следващите страници ще спрем вниманието си върху наречните и полунаречните (с незавършена лексикализация) изрази, образувани чрез предлог по в стб. език.

Засвидетелстваните в средновековните писмени паметници наречия, продуцирани в резултат на предложно именно лексикализиране с участието на предлог по + пълнозначна дума, в стб. език са продуктивна и твърде многообразна група по отношение на принадлежащите към нея производни лексеми. По този начин са произведени адвербиални съчетания за място, време и качество.

1. Наречия за място

Мотивирани са от нарицателни имена за пространствени понятия (врѣхъ, гора, даль, долъ, межда, срѣда), прилагателни, означаващи пространствени признаци (длъгъ, близъ), предлози (межди, срѣдъ). В някои случаи са възможни различни пътища на възникване – направо от съответното име или индиректно през негова адвербиализирана, респ. препозиционализирана⁴ падежна форма. Често пъти така получените адвербиални изрази стоят в разположение и единство до местоимение в д. п. или съществително име в р. п., означаващо ориентирация предмет. Оттук и по-силната предложна функция на част от тези лексикализирани предложни съчетания и по-слабо изразеното им адвербиално значение.

Тенденция към семантична цялостност по посока на лексикализиране се наблюдава при засвидетелстваното в LLPsl наречно съчетание поврѣхъ ‘отгоре’, мотивирано директно от съществителното врѣхъ₁, -а м. ‘врѣх’, или индиректно – от негова препозиционализирана форма (врѣхъ+ р.п. ‘отгоре на’), т.е. като срастване на два предлога. Същото се употребява в комбинация с име в р.п., което му придава притежателно значение (несвободна употреба в предложна функция): поврѣхъ стола mon.-serb. При лексикализацията на израза се наблюдава промяна в семантиката на мотивиращото съществително от конкретно към абстрактно значение на ‘място, разположено по-високо спрямо ориентира’. Обликът е възникнал вторично чрез съкращаване на флексията за съответния косвен падеж поради нейната десемантизация. Нвб. срв. продуцираните на базата на *поврѣх* съществителни *повърхност*, *повърхнина* и техните производни.

⁴ Препозиционализация се нарича преминаването на друга част на речта, обикновено съществително или наречие, в класа на предлозите.

Допълнителна вторична промяна на адвербиалното значение с обстоятелствен признак за място към качествено-определителна семантика с последваща десубстантивация на мотивиращото име и заличаване на деклинационната му морфология се наблюдава при лексикализираната предложно-именна синтагма на предлога по и съществителното гора, засвидетелствано в значението погорь ‘стръмно надолу; стремглаво’, гр. ἐν καταβάσει κατὰ πρῶτου: акы вода исходащи погорь Мих1:4. На тази семантична промяна се дължи честата употреба на израза с допълнително уточняващото го като локализация наречие за място низь, на свой ред определяно по отношение на начина на протичане на действието от погорь: низь погорь хльмому поуценъ мен.-леор. 145; низь того погорь поуценоу и съшьдышоу здравоу мен.-леор. (в несвободна употреба заедно с име, респ. местоимение в р.п., придаващо му притежателен признак). Вж. също регистрираните в LLPsl с примери от сръбски паметници съчетания на погорь стус.-duš. 15.43. на оу погорь/ оу на погорь топ.-serb., които свидетелстват за напълно завършената лексикализация на погорь. Произв. погорьнъ.

Двойна, дори тройна мотивация може да се предположи при наречното съчетание по дали ‘на разстояние; далече’ – от съществителното даль, -и ж. ‘далечина’ съответно през негова падежна форма в адвербиална (дали₁ ‘далече, на разстояние’) или предложна употреба (дали₂ + р.п. със значение ‘далече от, на разстояние от’). Контекстуалното свързване с глаголи за статика и динамика модифицира неговата семантична структура в посока към два аспекта: за местонахождение на отстояние и за отделителност (гр. μακρόθεν): Съде прямо емоу подале Бт21:16 по ркп. от XIV в. Сташа подалъ Изх20:18 по ркп. от XIV в. Едино и тожде имата аште во и отъдалають по дали нѣкако рѣкоу каяждо еже глдохомъ Изб1073г. Подали пасоуцимъ ГБХІ. Често пъти в изречението се отбелязва и ориентирът (с предлог отъ): Прѣжде гланоѣ мьнимо юсть отъ источника отъдѣлати са по дали нъ начало къ матици къ иностаньномуу течению истока съприкоуплено иматъ. Изб1073г. Ведѣ та въ манастирь подаль отъсюдоу ПатСинХІв. подале отъ иероусалима КирТур. В подобни случаи трудно може да се каже наречието ли определя предложния израз или, обратното, предложният израз уточнява наречието. Така или иначе, на тази база се развива съставният предлог по дали отъ. Дублетните облици подаль и подали, възходящи към в.п. и м.п. на мотивиращата пълнозначна дума, се употребяват без значение дали означават посока (при глаголи за движение) или местоположение. Подале и подалъ биха могли да се обяснят с формализиране на морфологичната структура по аналогия със съответните деадективни наречия на -е и -ѣ. Произв. подалие. LLPsl отбелязва и синонимния на подали / подале / подалъ

адвербиален израз по далече (сташе по далече *pent.-mih.*, гр. μακρόθεν, образуван от сливането на предлога по с деадективното наречие далече.

След срastване на предлога по със съществително *dъlja ‘дължина’ [ФАСМЕР 3, 297] се е появило лексикализираното съчетание подли / подълъ / подле ‘покрай’. Така образуваното наречие е неактуално като пълнозначна дума, превръщайки се в семантичен център на съчетание, разширено чрез съществително име в р.п. за притежание, назоваващо ориентиращия предмет, по отношение на който се означават координатите на локализацията, или, казано иначе, употребява се като несъщински предлог ‘по протежение на’. Дублетните облици на думата предоставят чудесен пример за това как деграматизацията на падежните окончания при синтактичната транспозиция довежда до преобразуването на някои от тях като словообразователни форманти с чисто деривационна, но не и граматическа функция. Така възникват формите подле и подълъ покрай правилното подли (от дъля) по аналогия с деадективните наречия на -ѣ и -е. Това показва, че граматическата морфема, с която се образува съответната падежна форма на мотивиращата дума, не е активен морфологичен елемент на словоформата при наречния израз, неутрализира се семантически поради неизменяемост на формата и нейната аморфност. Настъпва декомпозиция, при която адвербиалните завършъци -е и -ѣ се прибавят към основа, несъотносителна с прилагателно име.

Със заличена словообразователна структура е близкозначното на горното наречие подълъ ‘близо, покрай’, възхождащо към изходна форма подолъ: Цѣи фочуникиини иже подълъ мори ИсНав5:1 по ркп. от XIV в. Същото е мотивирано от съществителното долъ [ФАСМЕР III: 299]. Впрочем посоченото по горе наречие подлъ би могло да се изведе и от подолъ (през подълъ), при което вследствие на адвербиализацията първоначалната опозиция посока – местоположение се неутрализира.

Наречието позади има абстрактно пространствено значение ‘локализация на координатност по хоризонтала с ориентация към обратната, нелицевата страна на ориентационния обект’. Образувано е от съществителното задъ, -и ж. ‘задница, гръб’ (позади стати Бт33:2) като резултат на лексикализация на предложно-именна синтагма. Възможен е обаче и друг път на развитие в резултат от сливане на две препозиции – по и зади в качеството му на вторичен предлог, получен на базата на морфолого-синтактично словообразуване от първообразното съществително. Нвб. диал. *позад* [БЕР 1: 585].

Идентично в структурно-семантично отношение с по зади е антонимното наречие по прѣжю с абстрактно пространствено значение ‘локализация на коор-

динатност по хоризонтала с ориентация към лицевата страна на ориентационния обект' (По прѣжю храма Изх26:9 в ркп. от XIV в.), базирано на съществителното прѣждь, -и ж. 'предница, предна част' .

Синоним на простите несъщински предлози междоу, меж(д)ь и меж(д)и, възходящи към вторично препозиционализирани форми от стб. межда 'граница', е засвидетелстваният в паметниците адвербиализиран израз помеж(д)и, образуван от свързването на двата прости предлози по + меж(д)и. Означава положение в пространството и времето, което разделя два предмета, респ. два момента; положение сред много предмети или части на сборен предмет, еднородна среда; прен. за отношения между хора. Документиран е в несвободна употреба заедно с дателно местоимение, респ. име в р.п., придаващо му притежателен признак: Помежи раю и страшны пеци ХронГам. Помежи же тѣма женѣ етерѣ раю градоуциѣ видѣ ХронГам. Гр. ἐνδὲτῶμεταξὺ. По всяка вероятност, при все че не е засвидетелстван в палеославистичните лексикографски справочници, е съществувал и обликът помеждоу, ако се съди по наличието му в нвб. БЕР отбелязва и срещащите се в диалектите варианти *помежд* и *помежда* [БЕР 3: 715]. Произв. *помежда* диал. 'межда, граница, синор' [БЕР 3: 714].

Лексикализираната предложно-именна синтагма по слѣдоу се употребява предимно с глаголи за движение (ити, ходити, шьствовать и др.). Морфологичните варианти послѣди, послѣдъ, послѣдъ се използват винаги за означаване на темпорално отношение (вж. по-нататък). Всички те възхождат към съществителното слѣдъ, -а или неговия морфологичен дублет слѣдъ, -и със значение 'следа, стъпка, която е останала подир придвижването на предмета': Шьствоую нынѣ по слѣдоу оучителю КПреслУЕ. Докато в приведения пример от стб. паметник конкретната семантика на пълнозначната дума е все още жива, в по-нататъшния процес на лексикализация тя избледнява и в рамките на адвербиалното съчетание започва да означава най-общо локализация на координатност по хоризонтален ориентир 'отзад'. Предлогът по на свой ред свързва действието със значението за място или момент подир нещо, за действие или предмет подир друго извършване или предмет. Впоследствие допълнително се десемантизира и наречният израз, чието първоначално лексикално, самостоятелно значение се превръща в несамостоятелно, незначащо, елементарно означение на служебно съчетание със семантичен признак 'място на действие или движение в непосредствена близост или на известно неголямо разстояние откъм гърба на някого или откъм задната страна на нещо, което се движи': след, зад, т.е. придобива функция на несъщински предлог + име в р.п. с притежателно значение. По слѣдоу е по-рядък синоним на съответното съчетание на съществителното слѣдъ с предлога въ – въслѣдъ, както и на аналогичната употреба на простия предлог по (...не можеш нынѣ по мнѣ ити Йо13:36 Остр).

Дублетните наречни изрази по срѣдоу, по срѣдѣ и по срѣди ‘посред’ имат значение за ограничаване, локализиране спрямо дадена част от ориентиращия предмет, приемана в известен смисъл за негова среда. Същите стоят по-често в разположение и единство до съществително име в р.п., означаващо ориентация предмет. Оттук и по-силната предложна функция на тези наречия и по-слабо изразеното им адвербиално значение. Образувани са от срастване на предлога по със съществителните срѣдѣ, -а м., срѣда, -ы ж. и срѣдѣ, -и ж. ‘среда’, засвидетелствани в паметниците почти изключително в лексикализираните съчетания с различни предлози – насрѣдѣ, всрѣдѣ, изъ срѣдоу, или с техните препозиционализирани падежни форми срѣдоу, срѣдѣ, срѣди. Съчетават се с времеви и пространствени понятия:

По срѣдоу – 1. Като *нар.* а) Посред. Обрѣте съсоуды посрѣдоу ПатСинХІв. б) В промеждутька (за време) Врѣма бѣ посрѣдоу многа ГрНис /МЧФевр/. 2. Като *предл.* Посред. Разоумѣи яко посрѣдоу стѣии стѣпаеши Изб1073г. По срѣдоу града ЖитПорф /МЧФевр/.

Посрѣдѣ – 1. Като *нар.* Приде ѿсѣ и ста посрѣдѣ Йо20:19 Остр. Гр.εἰς τὸ μέσον. 2. Като *предл.* Посред. Повелѣ юдиномуу отъ братиѣ събрати въ кошѣ оукроуѣ ты и несѣше, посрѣдѣ рѣкы възсыпати я НестЖитТеод.

Посрѣди – Като *предл.* Посред. Враждоу положоу по срѣди теѣѣ и по срѣди жены и по срѣди сѣменемъ твоимъ и по срѣдѣ тою Бт3:15 ХроногрХІв. Тук по срѣди се използва преносно за отношения между хора като синоним на помежди с повтаряне на предлога при всяка от думите, именуващи съотнасящите се обекти.

Производни: посрѣдие, посрѣднѣ, посрѣднѣство, посрѣдѣствовати.

От прилагателни са мотивирани лексикализираните съчетания векторни антоними по деснѣ и по левѣ, в които предлогът по означава пространството, върху което се извършва действието без определена посока, за разлика от съответните изрази с други предлози (на, о): нача ставити грады по деснѣ ПВЛ.

От срастване на предлога по с прилагателно се е получил несъщинският предлог подлѣгъ, употребяван с р.п. за означаване на местонахождение ‘по протежение на, покрай’ (Подлѣгъ моря Бт49:13 по ркп. от ХІв. Подлѣгъ рѣки Числа по ркп. от ХІв. Подлѣгъ ѿвфрѣта КозмаИнд), а с в.п. за посока и движение (На походѣ подлѣгъ рѣкоу Супр). Среща се употреба на подлѣгъ с посочените два падежа и без значение дали означава посока (при глаголи за движение) или местоположение. Срв. текстологичните варианти на един и същ контекст Подлѣгъ пѣть Бт38:14 по ркп. от ХІв. – в др. преп. подлѣгъ пѣти. Вж. също Прозаблѣютъ яко врѣба подлѣгъ рѣкоу текоущоу Ис44:4 по ркп. от ХІв.

При наречния израз по простъ ‘прямо, направо’ (Поидемъ попростъ Бт33:12 ркп. XVIв. Гр. ἔπ' εὐθείαν) мотивиращата дума е прилагателното простъ, като формата за м.р. би могла да се обясни с изпуснато мъжкородово име – пъть ‘път’. Наблюдава се допълнителна вторична промяна на адвербиалното значение с обстоятелствен признак към качествено-определителна семантика. LLPsl отбелязва също и близкозначните на по простъ наречни изрази по прѣкоу и попрѣкъ, съотнасящи се помежду си като граматически дублети, при които опозицията местонахождение – движение с адвербиализацията се неутрализира.

Пълнозначната дума в лексикализирания израз по странъ със значение ‘по наклон’ (ГригПапа) е наречието странъ ‘против, срещу’, образувано вследствие на десубстантивация на съществителното ,страна‘.

При сливане на предлога по с показателното наречие за място тамо е образувано адвербиалното съчетание по тамо: Не можеши более по тамо отъ сега мѣста поити Прол.

Производно от срastването на предлога по с обобщителното местоименно наречие всѣдѣоу е наречието повсѣдѣоу ‘навсякъде’, гр. ἅπανταχοῦ (Служ. ект. суг.). До голяма степен предлогът по в този случай служи като допълнителен експликатор на имплицитно съдържащата се в изходния адвербиум семантика, свързана с представата за сборност, всеобхватност и интензивност на извършваните действия или повторителност на едно действие на много места и от много субекти.

МДрРЯ отбелязва с илюстрация от късен руски паметник (грамота) продуцирания в резултат от сливане на предлога по с въпросителното местоименно наречие за място кѣдѣоу адвербиум покоуѣоу (стб. покѣдѣоу), употребен в приведенния пример преносно в темпорално значение ‘докато’. Ракурсивният момент в семантиката на посоченото наречие, неговата дейктичност, както и основният му признак на дума с обстоятелствено и определително адвербиално значение го транспортират в сферата на подчинителните съюзи, въвеждащи зависими изречения за място и време. Необходимо условие за употребата на анализираната дума като конюнкция е позиционирането ѝ между две синтактични единици и превръщането ѝ в показател за смислово-синтактичните отношения между тях. Локализацията като семантизация на наречието за място може да се възприема като значение на време по силата на определени синтактични условия, обобщаващи я като случай на времева дистрибуция на действието. Такова синтактично условие предоставя употребата на местоименното наречие за място като съюзна дума в подчинено изречение, което има всички други лексикални и вътрешно-синтактични условия да се възприеме като изречение за време.

2. Наречия за време

В лексикализираните съчетания, мотивирани от нарицателни имена за темпорални понятия, а също и от прилагателни, имащи в семантичната си структура признаци, близки до признаците за време или сходни по своята семантика до представата за някаква хронология и количествена измеримост (ранъ, малъ, мъногъ), предлогът по може да означава времето, в което се извършва действието, продължителност на време или че действието се извършва по-късно от даден момент или след друго действие.

Лексикализираната предложно-именна синтагма по врѣмени ‚навреме‘ се синонимизира със съответното съчетание на предлога въ. Дасть дъждъ земли по врѣмени раныи и поздъныи Втз11:14 по ркп. от XIVв. Гр. καθ' ὄραν. Срв. Не въ врѣма врачество пакостъ боудеть ПНЧ. [ИЛИЕВА 2017: 84–107]. В тези случаи вследствие на процеса на адвербиализация изходните предложно-именни синтагми губят в известна степен изконното обстоятелствено значение за определено темпорално отношение и придобиват по-абстрактна и обобщена семантика на вътрешно присъщо на действието качество.

От годъ – другото основно наименование на ‚време‘ в стсл. – е мотивирано лексикализираното наречно съчетание погодъ ‚съответно; по необходимост‘, гр. ἀκολούθως; ἀνάγκη. За него изначално присъщият му признак *време* се оказва вече несъществен. Той се е запазил само като вътрешна форма, като начален признак за формиране на неговото значение, което в процеса на адвербиализацията се трансформира в качествена семантика, по своеобразен начин синтезирайки обстановка и квалитативна определеност. Произв. погодиѣ ‚неужда‘ и погодиѣ ‚благоприятно време‘ (= погода в древноруски паметници).

Лексикализираните изрази на предлога по с някои прилагателни могат да се обяснят като резултат от съкращаване на словосъчетание на прилагателно със съществителни като врѣма, часъ и под.:

Не по мъногую / не по мънозѣ (sc. врѣмени) – Скоро. Не по мъногую же пристъплъше, стоѣщии рекоша Петрови Мт26:3 Остр (според др. преписи не по мънозѣ). Гр. μετὰ μικρόν, μετὰ βραχύ.

По малъ (sc. часъ) – След малко (време), наскоро. Почто въ просъзити, егоже по малъ хотѣ въставити Супр. Срв. Таче по малъ часъ глагола цѣсарькъ блаженоуоумоу Супр. Гр. μετὰ μικρόν, μετ' ὀλίγον.

От примерите се вижда, че съответният наречен израз може да отнася действието и към миналото, и към бъдещето, означавайки непосредствено предхождащия или следващ момент.

Срв. също в древноруски паметници и цсл. текстове:

По раноу (с. врѣмени)/по рано – Рано. Заутра по раноу Псков1Л. Въ великыи четвъртъкъ по раноу Стоглав. Гр. Прѡї. 2. По-бързо, по-скоро. Гр. тахѹтерѡв. литоургия биваетъ Тп. л. 194. съврѣшаетъ са слоужьба скоро и порано тур. chil. Производни: пораниѣ, поранитиса.

Преносно за изразяване на времеви отношения при последователни действия се използват и дублетите послѣди, послѣдѣ, послѣдѣ, послѣдѣ с първично пространствено значение (вж. по-горе): Яможе азъ идѣ, не можеши нынѣ по мнѣ ити, послѣдѣ же по мнѣ идеши (ѹстерѡв) Йо13:36 Остр. Раскаеши са послѣдѣ ПАХІв. Послѣдѣ же Андѣанѣ кесарь, обновивыи и, въ свое има нарече Андѣанѣ (за името на Адрианопол) ПВЛ. Мѣдѣ же каплетъ отъ оустенѣ жены любодѣица ...послѣдѣ же оубо горьчѣѣ зъчи обрѣщеша ПАХІв. Преобразуването на посочените предложни съчетания в наречия е станало със засилване и окончателно възприемане, затвърждаване на по-абстрактния признак на следходност, след като мотивиращите ги дублетни съществителни са загубили своето субстанциално значение (вж. по-горе при по слѣдоу)⁵.

Тук е мястото да отбележа и наречието послѣдѣ, образувано от адвербиализирана форма за срв. степен⁶ на адекватната употреба на послѣдѣ като несклоняемо прилагателно (със стара ѣ- основа)⁷.

И до днес често се среща наречието послѣ ‘в следствие, след това’, нвб. *после*, чийто първообраз трябва да се търси в съчетанието по слѣдѣ, с промяна на конкретната семантика на съществителното слѣдѣ ‘диря’ най-напред в по-обобщено обстоятелствено значение за място, а след това чрез пренос и за време (сетнина). Обликът послѣ може да се обясни с редукция на втория, субстантивния компонент вследствие изпадане (апокопа) на денталния звук. Апокопата е чисто морфологична, защото фонетични предпоставки за това

⁵ Значителен е броят на мотивираните от основа послѣд- думи в средновековните писмени паметници: послѣдовати, послѣдование, послѣдѣкъ, послѣдѣнѣ, послѣдѣникѣ, послѣдѣновати, послѣдѣство, послѣдѣствовати, послѣдоватѣль, послѣдоватѣльнѣ, послѣдоватѣльница; послѣдѣсловие, послѣдѣсѣвѣтиѣ. Вж. и в съвр. български диалекти *последник*, последно дете на многодетни родители‘ (Разложко) [БЕР V: 541]. LLPsl отбелязва и производните от синонима на послѣдѣ/послѣди подирѣ прилагателни подирѣшьнѣ (врѣма) и наподирѣшьнѣ.

⁶ Формата за степен е семантизирана с признака за обособяване на наречието като отделна лексема.

⁷ Този широк функционален обсег на изходната дума, която, както виждаме, може да бъде съществително, прилагателно, наречие и предлог, свидетелства за нейната древност. Срв. употребата на *послед* в българските диалекти като съществително със значение ‘плацента’ [БЕР V, 541]. Стсл. език е наследил от предисторическата епоха известен брой старинни по тип думи, които в процеса на разволя на езика, успоредно с диференциацията на частите на речта, са поели повече от една функции.

липсват. В семантиката на наречието послъ за разлика от изходното съчетание важна е хронологията, а не непосредствената близост на моментите и процесите.

Отделна група в категорията *наречия за време* формират лексикализираните предложно-наречни съчетания на предлог по с показателно местоимение (по томъ / по семь / по сихъ ‘после, след това’), в които препозицията означава последователност в хронологията, поставяйки в една верига на протичане идващи едно след друго действия: Приимъ лентии, прѣпояса сѧ, по томъ възля въдѧ въ оумывальницѧ и начатъ оумывати ноги оученикомъ Йо13;4 Остр. Си рече и по семь Гѧа имъ. лазарь другъ нашъ оусъпе Йо11:11 Мар. По сихъ приде исъ и оученици его въ иудейскѧхъ землѧхъ Йо3:22 Мар.

Другото темпорално значение на предлога по – продължителност на време: в течение на, в продължение на – се реализира в съчетанието му с относителното местоименно наречие вънегда. И повънегда, гр. ѓте, както и изходният адвербиум по силата на своята рекурсивност като заместителни думи изпълняват съюзна функция в изречението. Препозицията по в производното предложно съчетание само експлицира определен признак от съдържанието на мотивиращата, без да внася допълнителен нюанс в значението ѝ. Присъединяването ѝ не променя съществено семантиката на изходното съчетание вън-егда, следователно плеонастичното натрупване на още един предлог към базата (егда) в случая има само обновяваща роля – да възстанови избледнялото значение на предлога въ.

Производно от съчетанието на предлога по с обобщителното местоименно наречие всегда е наречието повъсегда. Предлогът по тук служи като допълнителен експликатор на имплицитно съдържащата се в изходния адвербиум семантика на всеобхватност и повторителност по отношение на много предмети и времеви моменти: Проскоуры повъсегда да бывають Уст. пр. 1193 г.

Предлогът по присъства и в състава на синонимния на повъсегда наречен израз повъинѧ, дублет навъинѧ ‘винаги, всякога, постоянно’ – за безкрайно протичащо или повтарящо се действие⁸. Засвидетелстван е в LLPsl с пример от Александрията.

Местоименните наречия за време понели, понелиже, понелѧ, понелѧже ,откакто’ с предлог по в състава си означават граничен времеви момент, от който насетне се простира действието⁹. Донелѧ же бѧше стѧя бѧа, видѧсте и та, а понелѧже

⁸ Наречието въинѧ е мотивирано от местоименното прилагателно инъ през междинна субстантивация на неговата падежна форма за ж.р.ед.ч. Препозицията въ в състава му престава да се усеща като отделен словообразователен елемент със собствено значение, което довежда до плеонастично прибавяне на още един предлог с обновителна функция.

⁹ ЦслР отбелязва в същото значение и понелико в Изх.9:24 (Острожка библия).

отъиде, и болѣ того не видѣсте ЖитАндрЮр. Не бысть сице во египтѣ, понели и быша чадъ на неи Изх8:24 по ркп. XVI в. Адвербиалната квалификация при тези наречия се извършва чрез посредството им в ролята на заместителни думи, които отправят смислово към вече казаното, въз основа на което същите развиват свързваща синтактична функция, преминавайки в класа на съюзите.

3. Наречия за качество и начин

Мотивиращи при тази категория лексикализирани предложно-именни синтагми са предимно наименования на отвлечени понятия като воля, истина, лѣпота, мѣра, правьда, сила, сълоучаи, часть и т. н., с които употребен, предлогът по има лимитативна семантика (характеристика откъм различни качества или област на действие), означавайки отношение на съответствие, начина на действието или основанието, съобразно с което става нещо. Такива са:

По воли – Доброволно. Въ тъмьницѣхъ идемъ по воли Супр.

По истинѣ – Наистина, действително. По истинѣ велика чюдеса видѣхомъ Супр. Синонимизира се със съответното наречно съчетание с предлог въз.

По лѣпотѣ – Подобавашо. По лѣпотѣ та възсхвалити СинСлуж.

По мѣрѣ – Съобразно. Дастъ б̄лгодать по мѣрѣ СинЕвх.

По подобью – По същия начин. Въсемъ по подобю развѣ грѣха Ен.

По правьдѣ – Справедливо. С̄жди ми г̄и по правьдѣ твоєи Пс34:24 Син. Синонимизира се със съответното наречно съчетание с предлог въз.

По прилоучаю / по сълоучаю – Случайно. Пас̄щемъ же са вельбѣдомъ тоу, по прилоучаю една отъ нихъ, шьдъши близъ вси, възлезе въз нивѣ, ясти хотащи Супр. Оүсърѣте са по слоучаю съ львомъ ПатСинХІв.

По радю – 1. Поред, последователно. По радю писати Лк1:3 Остр. Гр. καθεξής. 2. Непрекъснато. Мъгла стояла по радю съ два м̄ца СуздЛ.

По силѣ – Съобразно възможностите. Праздньовати по силѣ РязКрм.

По таи – Тайно, потайно. Потай посылати НовГІЛ.

По части – Постепенно. Хвалѣ лѣствицю ... възлѣзенѣ възшьствиємъ по части на добръ нравъ ГБХІв.

По рядко мотивиращо може да бъде съществително с конкретна семантика:

По плъти – По кръвно родство. По плъти жжика г̄нь Остр.

По срьдъцю – По сърце, присърце. Обрѣтохъ м̄жа по срьдцю моемоу Супр – разширено с определящо го лично притежателно местоимение, придаващо му посесивен признак.

Мотивиращи при наречните изрази за качество с предлог по могат да бъдат и минали през етапа на субстантивацията качествени прилагателни, обикновено с по-абстрактно значение за състояние на предмета или лицето:

Дробьнъ, -ьи *прил.* Дребен. Отъ дробьнаго камня КириѣрусѣИв. // По дробьноу – 1. На части. По дробьноу съзидається градъ ЕфрѣсирѣИв. 2. Подробно. Видимъ по дробноу чѣто глѣть Данилъ въ видѣннихъ Иполѣнтихр. Гр. *κατάλεπτόν*.

Истовъ, -ьи *прил.* Истински, действителен; същият // По истовоуמוу – Точно. По истовоуоумоу наоучитисѣ Иполѣнтихр. Врѣмѣ по истовоуоумоу положити Иполѣнтихр. Гр. *κατ'ἀκριβείαν*.

Косьи *прил.* Кос, наклонен. // Покось благоприятно. Потрѣбьнѣ и покось имъ падоша вражения Ез21:23 (Упир). Плеонастично натрупване на предлози има в на покось, идентично по значение с покось 'благоприятно': Вѣтроу не на покось соущю имъ плоути ПатѣсинѣИв. Гр. *τοῦ ἀνέμου ἐπιτηδείου ὄντος αὐτοῖς*. В случая добавчният предлог на обновява избледнялото значение на препозицията по в мотивирация наречен израз.

Кривъ, -ьи *прил.* Крив // По кривоу – Неправо; несправедливо: Прол. март 12. Гр. *σκολῶς*.

Льгъкъ, -ьи *прил.* Който не тежи, лек // По льгъкоу – Леко, полека: Тп. л. 2. Гр. *κοῦφος*.

Обиль, -ьи *прил.* Обилен, щедър. Обило дарование приимете Супр // По обилоу – Обилно. С кроу стальными великими оустрои, имоущи верхоу по обилоу златоу СказБорГл.

Разьнъ, -ьи *прил.* Различен. // По разноу – Различно, разделно, на разни страни. Прол. ноем. 1. Гр. *διαφόρως, ἀντικρῦ*.

Рѣдъкъ, -ьи *прил.* Рядък. // По рѣдкоу – Рядко Крм. л. 628. Гр. *σπανίως*.

Рѣдыи *прил.* Рядък. // Порѣды рядко. Не тояже мъзды иметь иже по всѣ дни творить милостыню, паче творащаго порѣды Сб1076г.

Тихъ, -ьи *прил.* Тих; спокоен // По тихоу – Тихо, бавно. Гр. *ἡσυχως*. А сего поути в борзѣ не льзѣ ходити, но по тихоу Дан. иг. Срв. Нвб. диал. *потихом* [БЕР 8: 61].

Тънъкъ, -ьи *прил.* Тънък // По тънъкоу – Изтънко, в подробности, основно, изчерпателно. Подобаеть всѣ по тънъкоу повѣдати ПАХИв.

Интерес представляват адвербиализираните съчетания на предлог по с наречие в сравнителна степен:

Лочъшшии *прил. срв. ст.* По-хубав. // По лочъше – По-хубаво.

Нижь, -ии *прил. срв. ст.* По-нисък. По нижь – По-ниско.

Производните наречия се противопоставят на мотивиращите ги с добавъчен семантичен признак за увеличеност, за по-голяма мащабност на признака на действието¹⁰.

Производно от съчетанието на предлога по с възвратното местоимение е наречieto пособь ‘отделно, на разни места’: Быша же и троуси страшнии пособь ХронГам ркп. XVI в.

Съчетание на предлога по с числително име представлява наречният израз за качество и начин по єдиному ‘едно по едно, подробно’ (Подобаеть по єдиному о немь повѣдати ИполАнтихр), където предлогът реализира от многообразната си семантична парадигма значенията ‘разпределение, последователност, постепенност’.

От сливане с друго наречие за начин се е получил адвербиалният израз по всѣчьскы ‘всякак, всячески’: Даи же имъ по всѣчьскы творити правьдѣ твоѣ ЖитСтефПерм. Предлогът по в този случай служи като допълнителен експликатор на имплицитно съдържащата се в изходния адвербиум всѣчьскы семантика на всеобхватност и многообразие по отношение на различните начини на действие.

С качествена семантика са и мотивираните от местоимения лексикализирани предложни синтагми, представящи обобщено значението за характерност:

-с показателно местоимение:

По семоу – Така. Горє егда рекѣтъ добръ о васъ вси члци, по семоу бо творѣхѣ лъжиимъ пркомъ бци ихъ Лкб:26 Мар.

По томуужде – По същия начин. Потомуужде бждеть и днь, въ ньже снъ члчскыи вѣвить сѣ Лк17:30 Мар.

-с обобщително местоимение за означаване всеобхватност, съгъстеност, плътност с оглед начините на извършване на действието:

По всемоу – Подробно. По всемоу съказа емоу, явивъши емоу лъжавьныхъ самарѣнъ Супр. Гр. катà λεπτόν.

По всякомоу – По всякакъв начин. По всякомоу подобити сѣ мыслить лъстьць Сноу бжию ИполАнтихр.

4. Наречия за количество

Предлогът по в тези наречни изрази се употребява за означаване на слаба степен или на количеството, което се получава при разпределение, и се съчетава с мотивираща дума прилагателно име за количествен признак (малко :

¹⁰ Последващата партикуляция, т.е. преминаването на предлога по в категорията на частиците, ще бъде разгледана на друго място.

много). При адвербиализацията се получават антонимизиращи се помежду си съчетания:

Малъ, -ѹи *прил.* // По малоу /по малѣ / по мало. Малко, по малко, постепенно, полека-лека. Гр.μικροῦ. По малоу елико ратѣнѣи годинѣ прѣмѣнѣтиса ГБХІв. Тѣмъ по малоу рѣшаса и тацѣмъ гноемъ тая горко брашно творяше Златоструй. Настоящаго же; въ по малѣ бывающаго: бити хоцоу; бѣдѣщаго же: бити имамъ ЙоЕГрам. Єже писахомъ прежде помало СБХVІв. Срещат се и примери с повтаряне на прилагателното или на целия предложен израз, засилващо представата за постепенност: помалоу малоу Втз7:22; помалоу помалоу Изх 23:30. Гр. κατ' ὀλίγον, κατὰ μικρόν.

Велии *прил.* // По велию – Твърде. По велию обрадовавъ сѣ ЖитГеодСтуд.

Великъ, -ѹи *прил.* // По великоу – Твърде. Єгоже люблѣше по великоу ПВЛ.

Скоудъ, -ѹи *прил.* Недостатѣчен. // По скоудоу – Немного. Азъ бо єдинъ сѣждоу сѣде, пѣтъи дѣнь не възкоушаа брашно и то же по скѣдоу Супр.

Мъногъ, -ѹи *прил.* Многоброен. // По мъногоу – Доста. Ъко по мъногоу исплънихомъ сѣ оуничѣжения Пс122:3 Син. Гр. ἐπὶ πολὺ.

Прѣмъногъ, -ѹи *прил.* Многоброен. // По прѣмъногоу – Твърде много. Оугоди бѣи по прѣмъногоу Мин1096г. По прѣмъногоу добродѣтѣльнъ міг. Фарисеи по прѣмъногоу грѣдъ chrys.-lab. По прѣмъногоу зѣло – Извънредно много Юдит10:7.

Прѣлихъ, -ѹи *прил.* Преизобилстващ. // По прѣлихоу – Извънмерно Ефес3: 20 Šiš. Гр. ὑπερεκπερισσοῦ.

Прѣзлиха нар. Чрезмерно. // По прѣзлиха – Извънмерно LLPsl. Гр. ὑπερεκπερισσοῦ.

Тук можем да отнесем и предложно-субстантивното съчетание по оумножению със значение 'нееднократно', засвидетелствано в ЕфрКрм (Сѣи правѣдѣнни данилъ, въ мѣтѣтѣ глѣ по оумножению же: сѣгрѣшихомъ и безаконоуновахомъ).

Местоименното наречие за количество със съюзна функция поєликоу 'доколкото; според колкото' (по еликоу мощьно mon.serb.), образувано на базата на относителното местоимение єликъ 'колкото голям' с предлог по в състава си, благодарение на компонента дейктичност в значението си осъществява връзката с предходното изречение, като същевременно пази адвербиалната си употреба в състава на второто изречение.

5. Наречия за причина

Наречия за означаване на причина с предлога по се развиват на базата на пространственото значение за разположение и движение след нещо (което в някои случаи може да разкрива целта на движението). Образувани са от съчетание на предлога по с местоимение за предмет в състава си: показателно –

потому ‘по тази причина’, въпросително – почъто ‘поради каква причина’, и относителни – поне и понеже ‘поради което’, чиято абстрахираност и обобщеност предполага употребата им като съюзно средство със съседното изречение, изразяващо синтактична подчиненост. Ракурсивният момент в семантиката на посочените съчетания, тяхната дейкитичност ги транспортират в сферата на текстуиращите елементи в речта, осъществяващи връзката между отделните синтактични единици (изречения и микротекстове). Наречията за означаване на причина с предлога по се синонимизират със съответните съчетания на препозицията за: Почъто мы и фарисѣи постимъ сѧ мъного, а оученици твои не поstatt сѧ Мт9:14 Мар.

6. Своеобразно отстъпително значение има наречието понѣ ‘най-малкото, ако не повече, дори, само. Ъко аще прикоснѧ сѧ понѣ ризѣ его спѣна бѣдѧ Мк5:28 Мар. Покажи намѣ понѣ юдѣно знамение Супр. С отрицание в изразите не коли понѣ, ни понѣ същото означава ‘съвсем’ и превежда гр. οὐδέ. Не бѣ имѣ коли понѣ ѣсти Мк6:31 Мар. Къ тому ти оубо ни понѣ възвѣрѣти такому бѣвшоу можеть Супр. Унаследено е от праслав. ропѣ. Етимологически се извежда от по, което се родее с предлога по, и съкратена отрицателна форма от спомагателния глагол в 3 л. ед. ч. сег. вр. нѣ [БЕР 5: 515]. Нвб. *поне*.

В заключение можем да обобщим, че анализираната група лексикализиранни предложно-именни синтагми, образувани с предлог по, са твърде многообразни по отношение на принадлежащите им производни. Те обединяват наречия за място, време, качество и количество, с мотивираща основа име (съществително, прилагателно), местоимение, предлог или друго наречие. Значителен е броят на производните с двойка, даже тройка мотивировка, чиято деривация може да се изведе еднакво логично както директно от изходното съществително, така и индиректно от негова наречна или препозиционална форма.

В процеса на адвербиализацията значението на предлога се придава на производните наречни изрази като семантична съставляща и той губи относителната си самостоятелност на служебна дума, за да се превърне в морфема. При това своеобразно „поглъщане“ на предлога от семантиката на мотивиращата дума, той запазва известно конкретизиращо значение на ограничение.

Функцията на предлога в редица случаи може да се определи като обновителна, без да привнеса промяна в значението (вж. посрѣдѣ, посрѣдѣ и посрѣди, които са идентични по значение на срѣдѣ, срѣдѣ и срѣди; помежди = межди, по всѧчьскы = всѧчьскы, повьсѣдоу = всѣдоу, повьсѣгда = всѣгда и пр.).

В състава на съчетанието пълнозначната дума понякога променя семантиката си от по-конкретна към по-обобщено абстрактна (вж. по слѣдоу, подли, по врѣмене, погодѣ).

В рамките на анализиранията група наречни и полунаречни синтагми синонимията и дублетността са широко застъпени. Синонимизират се:

а) адвербиални изрази с предлог по и морфологични дублети на една и съща мотивираща дума: посрѣдѣ и посрѣди, послѣдѣ и послѣди, помеждоу и помежди;

б) адвербиални изрази с предлог по и различни форми на една пълнозначна дума: послѣдъ – послѣди; не по многоу – не по мнозѣ; по семь – по сихъ; по малоу – по малѣ – по мало;

в) адвербиални изрази с предлог по и различни мотивиращи думи: по прилоучаю – по сълоучаю; по велию – по великоу; по тънъкоу – по ѳдиномуу – по дробъноу – по въсемоу;

г) адвербиални изрази с една и съща мотивираща дума и различни предлози: по правѣдѣ – въ правѣдѣ; по истинѣ – въ истинѣ; по лѣпотѣ – въ лѣпотѣ, по мѣрѣ – въ мѣрѣ, по обилоу – из обила;

д) адвербиален израз с предлог по и мотивираща дума прилагателно срещу деадективно наречие: по тихоу – тихо; по обилоу – обило.

Резките семантични трансформации, семантичните скокове от един категориален вид наречие в друг, на които са подложени адвербиализираните предложни съчетания, водят до развитие на полисемия, а понякога и до омонимия. Такива са категориалните преходи от наречие за място в наречие за време (послѣдъ), от наречие за време в наречие за качество и начин (по врѣмени) и др. В други случаи полисемията се развива в рамките на една и съща адвербиална категория на базата на експликация на различни нейни признаци (вж. по дробъноу, по рѣдоу).

Абстрактното значение на наречията от анализиранията група, изразяващо поначало отношение, тяхната дейкитичност, резултат от обобщеност на субстанциалност или квалитативност, нерядко ги поставя в по-особени дистрибутивни връзки с другите думи в изречението и ги подлага на допълнителни семантични и категориални промени, включително до преминаване към сферата на служебните думи – предлози и съюзи. Така адвербиализацията, препозиционализацията и конюнкционализацията като тясно взаимосвързани транспозиционни процеси при едни и същи изходни думи се наблюдават активно не само в предписания период на праслав. език, но и в историческия етап на писмената кодификация на стб. език, водейки на свой ред до интензивно развитие на лексикална полисемия и омонимия.

На базата на адвербиализираните предложни изрази се продуцират нови думи: прилагателни и производните им наречия (погодьнъ, подробьнъ, подробьно¹¹, подълговатъ, подълговато, подължъ, покосьнъ, покосьно, посильнъ, послѣждьнии, посрѣдънъ, почрѣдъно); глаголи (поранитиса, посрѣдъствовати); съществителни (порание, порадие, порадъ, порадъкъ, посрѣдиe, посрѣдньство).

В преводни текстове адвербиалните изрази от разглежданата група в преобладаващата част от случаите превеждат гръцки наречия: μακρόθεν – по дали, по далече; ἀπανταχοῦ – повьсѣдоу, ἀκολουθως – погодъ; σπανίως – по рѣдкоу; κοῦφως – по лъгъкоу; σκολιῶς – по кривоу; ὑστερον – послѣдъ. Нерядко едно и също преводно съответствие може да предава различни думи в езика на оригинала: по разню – διαφόρως, ἀντικρύ.

Друга част предават наречни съчетания с различни предлози в езика на оригинала: εἰς τὸ μέσον – посрѣдъ; ἐν δὲ τῷ μεταξύ – помежи; ἐπὶ πολὺ – по мъногоу; ὑπερεκτερισσοῦ – по прѣлихоу (с калкиране на елативния елемент). До известна степен семантично припокриване се наблюдава между предлога по и гр. му еквивалент κατὰ в случаите, когато семантичното съдържание на съответните наречни изрази се изгражда върху признака за стесненост към даден образец (по исто̀воу̀моу – κατ’ἀκριβείαν; по дробьноу – κατὰ λεπτόν; по радюу – καθεξής; по вьсе́моу κατὰ λεπτόν), както и при означаване на разпределение и постепенност (κατ’ ὀλίγον, κατὰ μικρόν – помалюу). В темпоралната си употреба за означаване последователност предлогът по в наречни изрази превежда гр. μετὰ + в.п.: μετὰ μικρόν, μετὰ βραχύ – не по мъногоу / не по мънозѣ; μετὰ μικρόν, μετ’ ὀλίγον – по малѣ.

Примерите за свободни преводи също не са изключение: Вѣтроу не на покось соуцю имъ плюѣти ПатСинХІв. Гр. τοῦ ἀνέμου ἐπιτηδείου ὄντος αὐτοῖς.

От казаното се вижда, че разглежданата група предложни наречни изрази следват узуса на превеждащия език и не зависят формално от езика на подложката.

Част от основния речников фонд на съвременния български книжовен език продължават да бъдат думи и изрази като *посред, после, по мяра, по подобие, поред, по случай, по плът, по сърце, по едно, по малко, по много*¹². Други днес съществуват в съчетание с различен предлог или без предлог: по истинѣ – *наистина*, по вѣмѣни–*навреме*, по тьнъкоу – *изтънко*: по вьсѣчьскы–*всячески*, послѣдъ–*след*. За трети се използват дублетни наречия с аналогична семантика

¹¹ Форми като тази съществуват като наречия и без предлога по, така че могат да се причислят към наречията с мотивираща дума друго наречие, образувани с междинна адвербиализация.

¹² Разбира се, континуантите логично търпят съответните системни фонетични и морфологични промени, настъпили в историята на езика.

от прилагателни имена – по раноу : рано, по тихоу – тихо. Стилистично маркирани са: като диалектизми – *пощо* ‘след като; тъй като, понеже’, *послед* ‘след време, подир’, *посем-сега* ‘тепърва’; като остаряла употреба – *потом* ‘после’ (често през Възраждането от рус.). Има и лексикални единици, които са напълно отпаднали – по дали, по простъ, подлъгъ, подли / подълъ / подле, подоль¹³, послѣждѣ, понелѣже, повьсегда, по семоу, по томоуждѣ, по вьсемоу, по вьсякомоу, потомоу и др.

Библиография

- БОРКОВСКИЙ–КУЗНЕЦОВ 1963: Борковский, В.И., Кузнецов, П.С. Историческая грамматика русского языка. Москва: АН СССР.
- БУСЛАЕВ 1959: Буслаев, Ф. И. Историческая грамматика. Москва: Учпедгиз.
- ВАЙАН 1946: Вайан, А. Руководство по старославянскому языку. Москва: Издательство иностранной литературы.
- ВЕЛЧЕВА 1964: Велчева, Б. Показателни местоимения и наречия в новобългарските паметници от XVII-XVIII в. Известия на Института за български език, кн. 10, 159–235.
- ГЕОРГИЕВ 1976: Георгиев, Ст. Система на наречieto в съвременния български книжовен език. Дис. за получаване на научната степ. „Доктор на филологическите науки”. София.
- ДОБРЕВ 1982: Добрев, И. Старобългарска граматика. Теория на основите. София: Наука и изкуство.
- ЕФИМОВА 1989а: Ефимова, В.С. О значений наречий вельми, много и зѣло в языке старославянских рукописей. Этимология, 1986–1987. Москва.
- ЕФИМОВА 1989б: Ефимова, В.С. Наречия в языке старославянских рукописей. Диссертация на соискание ученой степени канд. филол. наук. Москва.
- ЕФИМОВА 1989в: Ефимова, В.С. О старославянских наречиях, мотивированных существительными. Советское славяноведение, № 2, 74–84.
- ЕФИМОВА 1991а: Ефимова, В.С. Старославянские отъадъективные наречия с суффиксом -ѣ. Советское славяноведение, № 3, 71–80.
- ЕФИМОВА 1991б: Ефимова, В.С. Об употреблении непроеводных наречий в языке старославянских рукописей. Palaeobulgarica. XV, № 2, 32–36.
- ЕФИМОВА 2006: Ефимова, В. С. Словообразовательная морфемика старославянского наречия. В: Старославянская словообразовательная морфемика. Москва: Институт славяноведения РАН, 298–337.
- ИЛИЕВА 2017: Илиева, Т. Адвербиализация и препозиционализация на предложни съчетания в старобългарски език. Наречни и полунаречни изрази с предлог въ – Българска реч XXIII/2017, кн.3, 84–107.
- ИЛИЕВА 2018: Илиева, Т. Адвербиализация и препозиционализация на предложни съчетания в старобългарски език. Наречни и полунаречни изрази с предлог до – Българска реч XXIV/2018, кн. 2, 141–155.

¹³ Срв. в БЕР I, 409 диалектизмите *подолне* и *подолче* ‘плодове по най-долните клони на дърво (Банско)’.

- ИЛЧЕВ 1993а: Илчев, П. Наречия. В: Граматика на старобългарския език. Фонетика, морфология, синтаксис. Гл. ред. Ив. Дуриданов. София: БАН, 314–324.
- ИЛЧЕВ 1993б: Илчев, П. Предлози. В: Граматика на старобългарския език. Фонетика, морфология, синтаксис. Гл. ред. Ив. Дуриданов. София: БАН, 350–356.
- КУЗНЕЦОВ 1956: Кузнецов, П.С. Историческая грамматика русского языка /морфология/. Москва: КомКнига.
- МИКЛОШИЧ 1899: Миклошич, Фр. Сравнительная морфология славянских языков. Вып. 2, Москва: Университетская типография.
- МИЛЕТИЧ 1946: Милетич, Л. Старобългарска граматика /синтаксис/. София: Целгра.
- МИРЧЕВ 1963: Мирчев, К. Историческа граматика на българския книжовен език. София: Народна просвета.
- СЛАВОВА 2017: Славова, Т. Старобългарски език. Университетски учебник. София: УИ „Св. Кл. Охридски“.
- ФАСМЕР I–IV/ Fasmer I–IV: Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Т. I–IV. Москва: Наука, 1986–1987.
- ХАРАЛАМПИЕВ 1980: Харалампиев, Ив. Качествените наречия на -о и -ѣ в произведенията на Евтимий Търновски. Трудове на ВТУ „Кирил и Методий“. Т. 15, кн. 2. София, 111–135.
- ЧУРМАЕВА 1980: Чурмаева, Н.В. Описание наречий в историческом словаре. В: Древнерусский язык. Лексикология и лексикография. Москва: Наука, 60–78.
- ЯН 1967: Ян, Я. Старославянское наречие как член предложения. *Slavia*, XXXVI, № 1, 1–23.
- ШАНСКИЙ 1968: Шанский, Н.М. Очерки по русскому словообразованию. Москва: Учпедгиз.
- AITZETMÜLLER 1978: Aitzetmüller, R. *Altbulgarische Grammatik als Einführung in die slavische Sprachwissenschaft*. Freiburgim Breisgau: U.W.Weier.
- DORITSH 1910: Doritsh, Al.. *Gebrauch der altbulgarischen Adverbia*. Leipzig.
- LESKIEN 1919: Leskien, A. *Grammatik der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache*. Heidelberg.
- LUNT 1955: Lunt, H. G. *Old Church Slavonic Grammar*. S' – Gravenhage.
- MOSZYŃSKI 1976: Moszyński, L. *Starosłowiańskie *perdъ - *perdъ*. *Zeszyty naukowe w działy humanistycznego*. *Filologia polska*. *Prace językoznawcze Un-tu Gdańskiego*, № 4, 123–128.

Източници

- БЕР:** *Български етимологичен речник*. Т. I–VII. София: Проф. М. Дринов, 1971 –.
- РБЕ:** *Речник на българския език*. Т. I–XV. София: БАН, 1977 –.
- РКБЕНО:** *Речник на книжовния български език на народна основа* (върху текст на Тихонравовия дамаскин). Гл. ред. Е. И. Дьомина. София: В. Траянов, 2012.
- СДРЯ:** *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.* В 10 т. Москва: РАН. Ин-т рус. яз., 1988 →.
- МДРЯ:** МДРЯевский, И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Т. I–III, Санкт Петербург: Отд-ние рус. яз. и словесн. Имп. АН, 1893–1903. Репринт. Москва: Книга, 1989.
- СтБР:** *Старобългарски речник*. Т. I. София, 1999 и Т. II София, 2009. Отг. ред. Д. Иванова-Мирчева.
- СС:** *Старославянский словарь* (по рукописям X–XIв.). Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой, Москва: Русский язык, 1999.

ЦслР: Бончев, Ат. Речник на църковнославянския език. Т. I, София: НБКМ, 2002; Т. II, София: НБКМ, 2012.

LLPsl: Miklosich, F. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Wien 1862–1865.

SJS: Slovník jazyka staroslověnskeho. Ň. I – III. Praha: AV ČR, 1958–1994.

Съкращения на средновековни паметници

ГБХІв.: Тринадесет слова на Григорий Назиански по ркп. от ХІв. (МДРЯ)

ГрНис /МЧФевр/: Григорий Нисийски /Миней-чети за м. февруари/ (МДРЯ)

ГригПапа: Беседи върху евангелието на папа Григорий (МДРЯ)

Дан. иг.: Странник игумена Даниила (МДРЯ)

Диоптра: Диоптра Филипова, ркп. XVв. (МДРЯ)

Ен: Енински апостол (СтбР, СС)

ЕфрСирХІІІ в.: Паренесис на Ефрем Сирин по ркп. от ХІІІв. (МДРЯ)

ЖитАндрІОр: Житие на Андрей Юродиви (МДРЯ)

ЖитЕвтх /МЧАпр/: Житие на мчк. Евтихий /Миней-чети за м. април/ (МДРЯ)

ЖитПорф /МЧФевр/: Житие на мчк. Порфирий /Миней-чети за м. февруари/ (МДРЯ)

ЖитСтефПерм: Житие на Стефан Пермски (МДРЯ)

ЖитТеодСтуд: Житие на Теодор Студит (МДРЯ)

Изб1073г.: Симеонов Изборник от 1073 г. (МДРЯ)

ИполАнтихр: Слово за Антихриста на Иполит Римски (МДРЯ)

ЙоЕГрам: Йоан Екзарх Граматика (МДРЯ)

КириерусХІв.: Катехези на Кирил Йерусалимски по ркп. от ХІ в. (МДРЯ)

КирТур: Слова на Кирил Туровски (МДРЯ, LLPsl)

КозмаИнд: Топография на Козма Индикоплов (МДРЯ)

КПреслУЕ: Учително евангелие на Константин Преславски (МДРЯ)

Крм: Кормчая книга

ЕфрКрм: Ефремовска Кормчая (МДРЯ)

РязКрм: Рязанска кормчая (МДРЯ)

КПреслПрАр: Слова против арианите в превод на Константин Преславски (МДРЯ)

Мар: Мариинско евангелие (СтбР, СС)

Мин1096г.: Служ. миней за м. октомври по ркп. от 1096 г. (МДРЯ)

НестЖитТеод: Житие на преп. Теодосий от монах Нестор (МДРЯ)

Ном: Номоканон, ркп. ХVІ в. (МДРЯ)

Остр: Остромирово евангелие (МДРЯ)

ПАХІв.: Пандект на Антиох по ркп. от ХІв. (МДРЯ)

Парим: Паримейник (МДРЯ)

ПатСинХІв.: Синайски патерик по ркп. от ХІв. (МДРЯ)

ПВЛ: Повест за отминалите години (МДРЯ)

ПНЧ: Пандети на Никон Черногорец (МДРЯ) Прол: Пролог, ркп. ХVІв. (МДРЯ, LLPsl)

Псков1Л: Първи Псковски летопис (МДРЯ)

СбХVІв.: Сборник по ркп. от ХVІв. (МДРЯ)

Син: Синайски псалтир (СтбР, СС)

СинЕвх: Синайски евхологий (СтбР, СС)

Служ: Служебник

СинСлуж: Синайски служебник (СтбР, СС)

Служ. ект. суг.: Служебник – сугуба ектения (ЦслР)

СказБорГл: Сказание за Борис и Глеб (МДРЯ)

СуздЛ: Суздалски летопис (МДРЯ)

Супр: Супрасълски сборник (СтбР, СС)

Тп: Типик (ЦслР)
ТрПр: Троянска притча (LLPsl)
Упир: Ръкопис на Упир Лихий от 1047 г. (МДРЯ)
Уст пр. 1193г.: Църковен устав преди 1193г.
Хрон: Хроника. Полное собрание русских летописей. Санктпетербург. 1846.
ХронГАм: Хроника на Георги Амартол (МДРЯ)
ХроногрXVIв.: Хронограф XVIв. (МДРЯ)
crys.-duš. (LLPsl): Chrysovula cara Stephana Dušana
men.-leor. (LLPsl): Миней по ркп. XVI в.

men.-mih. (LLPsl): Menaеum cod. XVIв. (Mihanović)
men.-vuk. (LLPsl):
mir. (LLPsl): Miracula beatae virginis Mariae, ркп. XVII.
mon.-serb. (LLPsl): Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii. Ed. Fr. Miklosich. Vindobonae, 1858
pent.-mih. (LLPsl): Pentateuchus et aliae quaedam veteris testamentis partes по ркп. XVI в.
Šiš (LLPsl): Шишатовачки апостол

Съкращения на библейски книги Лексикографски съкращения

Бт – Книга Битие
Изх – Книга Изход
Втз – Второзаконие
ИсНав – Книга Иисус Навин
Пс – Книга Псалтир
Ис – Книга на прор. Исая
Мих – Книга на прор. Михей
Мт – Евангелие според Матей
Йо – Евангелие според Йоан

в.п. – винителен падеж
гр. – гръцки
диал. – диалектизъм
д.п. – дателен падеж
л. – лист
м. – мъжки род
м.п. – местен падеж
нар. – наречие
нвб. – новобългарски
предл. – предлог
прен. – преносна употреба
прил. – прилагателно
произв. – производно/ производни
ркп. – ръкопис
р.п. – родителен падеж
ср. – среден род
съвр. – съвременен

Татяна ИЛИЕВА
Cyril and Methodius Research Centre
Sofia, Bulgaria
ilieva_tatyana@abv.bg